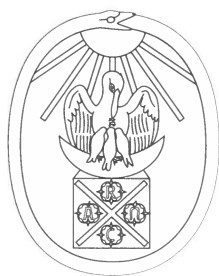

HERMES TRISMEGISTUS

Inleiding, Teksten, Commentaren

Roelof van den Broek

Amsterdam
In de Pelikaan

2006

Pimander, Texts and Studies published by the Bibliotheca Philosophica Hermetica

- 1 *Christ, Plato, Hermes Trismegistus. The Dawn of Printing.* Catalogue of the Incunabula in the Bibliotheca Philosophica Hermetica, vol. 1. Catalogued by M. Lane Ford (1990)
- 2 *Corpus Hermeticum.* Ingeleid, vertaald en toegelicht door R. van den Broek en G. Quispel (eerste druk 1990, vijfde druk 2003)
- 3 Johannes Amos Comenius. *Via lucis. De weg van het licht.* Vertaald door J.M. Schadd en R.M. Bouthoorn (1992)
- 4 *From Poimandres to Jacob Böhme: Gnosis, Hermetism and the Christian Tradition.* Edited by R. van den Broek and C. van Heertum (2000)
- 5 C. Gilly. *Adam Haslmayr. Der erste Verkünder der Manifeste der Rosenkreuzer* (1994)
- 6 *Asclepius. De volkomen openbaring van Hermes Trismegistus.* Ingeleid, vertaald en toegelicht door G. Quispel (1996)
- 7 *Rosenkreuz als europäisches Phänomen im 17. Jahrhundert.* Hgs. C. Gilly und F. Niewöhner (2001)
- 8 G. Quispel. *Valentinus de gnosticus en zijn Evangelie der Waarheid.* Red. C. van Heertum (mei 2003, tweede druk september 2003)
- 9 Antonin Gadal. *De Triomf van de Universele Gnosis.* Red. M. Duivenvoorden-Ritman (2004)
- 10 G. Quispel. *Het Evangelie van Thomas uit het Koptisch vertaald en toegelicht.* Red. C. van Heertum (mei 2004, derde herziene druk 2005)
- 11 *De Keulse Mani-Codex,* vertaald, ingeleid en toegelicht door Johannes van Oort en Gilles Quispel (2005)
- 12 Antonin Gadal. *Le Triomphe de la Gnose universelle.* Red. M. Duivenvoorden-Ritman (2006)
- 13 Antonin Gadal. *Der Triumph der Universellen Gnosis.* Red. M. Duivenvoorden-Ritman (2006)
- 14 Antonin Gadal. *El Triunfo de la Gnosis Universal.* Red. M. Duivenvoorden-Ritman (2006)

© Bibliotheca Philosophica Hermetica
Bloemgracht 31-35
1016 KC Amsterdam

ISBN 90-71608-22-0 | 978 90 71608 22 3

INHOUD

Het compendium van Hermes Trismegistus <i>Joost R. Ritman</i>	IX
De weg van Hermes: eenwording met God <i>E. Oosterwijk-Ritman</i>	XX
WOORD VOORAF	XXII
INLEIDING	
I Hermes Trismegistus	I
1. Thot en Hermes	I
2. Trismegistus	4
3. Leerlingen en leraars	10
II De hermetische literatuur	14
1. Technische en religieus-filosofische Hermetica	14
2. De technische Hermetica	16
3. De religieus-filosofische Hermetica	18
4. Van spreuk tot verhandeling	23
5. Algemene en nadere beschouwingen	24
6. Tijd en plaats van ontstaan van de filosofische Hermetica	26
III Het Hermetisme in de Oudheid	31
1. De eenheid van het universum	31
2. God: de androgyne Schepper	35
3. De kosmos	41
4. De mens	45
5. Hermetische gemeenschappen	57
6. Hermetische mysteriën	61
7. Smeltkroes Alexandrië: Griekse filosofie, Egyptische religie, jodendom	71
8. Hermetisme en gnostiek	74
9. Hermetisme en christelijk geloof	77
TEKSTEN	
Gebruikte tekens, afkortingen en verwijzingen	85
I De fragmenten bij Stobaeus	86
Inleiding	86
I Van Hermes: Uit het gesprek met Tat	88
IIA Van Hermes: Uit de gesprekken met Tat	89
IIB Van Hermes: Uit het gesprek met Tat	92
III Van dezelfde	94

IV	Van Hermes: Uit de gesprekken met Tat	96
V	Van Hermes: Uit de gesprekken met Tat	101
VI	Van Hermes: Uit het gesprek met Tat	103
VII	Hermes	107
VIII	Van Hermes: Voor zijn zoon	108
IX	Van Hermes: Uit de gesprekken met Tat	110
X	Van Hermes: Uit de gesprekken met Tat	111
XI	[Van Hermes: Uit het gesprek met Tat]	113
XII	Van Hermes: Uit de gesprekken met Ammon	117
XIII	<Van Hermes: Uit de gesprekken met Ammon>	118
XIV	Het Bestuur van het Universum.	
	Van Hermes: Uit de gesprekken met Ammon	119
XV	Van Hermes: Uit de gesprekken met Ammon	120
XVI	Van Hermes: Uit de gesprekken met Ammon	122
XVII	Van dezelfde	123
XVIII	Van Hermes	125
XIX	Van dezelfde	127
XX	Van Hermes	129
XXI	Van Hermes	131
XXII	Van Hermes: Uit de <i>Aphrodite</i>	132
XXIII	Van Hermes Trismegistus: Uit het heilige boek dat <i>De oogappel van de wereld</i> wordt genoemd (Appendix: De Isis-aretalogie van Kyme-Memphis)	133
XXIV	In hetzelfde boek	156
XXV	Van Hermes: Een gesprek van Isis met Horus	162
XXVI	De incarnatie en de reïncarnatie van de zielen	166
XXVII	Van Hermes: Uit het gesprek van Isis met Horus	173
XXVIII	[Uitspraken van Wijzen]	174
XXIX	Van Hermes: Over het Noodlot	175
II	De fragmenten van Wenen	176
III	De Hermetica van Oxford	178
IV	Griekse en Latijnse Testimonia	182
	Tertullianus	183
	Julius Romanus	184
	Lactantius	185
	Pseudo-Cyprianus	193
	Jamblichus	194
	Zosimus	197
	Marcellus van Ancyra	200

INHOUD

Julianus “de Afvallige”	202
Didymus de Blinde	203
Pseudo-Didymus de Blinde	205
Cyrillus van Alexandrië	208
Hermias van Alexandrië	216
Johannes Lydus	218
Johannes van Damascus	219
Symphonia	220
v De Definities van Hermes Trismegistus voor Asclepius	222
vi De Inwijding in de achtste en de negende sfeer	234
COMMENTAREN	248
LITERATUUR	354
Uitgaven en vertalingen	354
1. Griekse en Latijnse teksten	354
Grote edities	354
De Fragmenten van Wenen	354
De Hermetica van Oxford	354
De Definities van Hermes Trismegistus	354
Testimonia	355
2. De Armeense Definities van Hermes Trismegistus	357
3. Koptische teksten	357
4. Afzonderlijke vertalingen	358
Overige geciteerde literatuur	359

Hymne van de zeer grote Hermes, over de Albeheerser

Wachter met het oog van eeuwig brandend vuur,
die de omloop van de ether tot leven brengt,
die de hitte van de zon krachtig maakt,
die de wolken door een hevige storm voortjaagt,
voor wie er geen naam is in de kosmos.

Ik ken U als het onvergankelijk eeuwige,
allesziende en vreeswekkende oog,
de Vader van het Al, die alleen God is,
die aan niemand zijn oorsprong ontleent.

Ik vereer na U één Zoon,
die als eeuwige uit U is voortgekomen,
die U met de onuitsprekelijke en doordringende
kracht van uw geest en uw stem
terstond zonder afgunst en zonder hartstocht
als uw eigen en geschapen Logos hebt verwekt.

Die God is, naar zijn wezen uit uw wezen,
die van U, de Vader,
het overgankelijke en totaalgelijke beeld draagt,
zodat hij in U is en U in hem bent,
een spiegel van uw schoonheid,
een gelaat dat wederzijds verheugt.

‘Van de zeer grote Hermes, over de Albeheerser’
(*Symphonia*, 1, 2)

HET COMPENDIUM VAN HERMES TRISMEGISTUS

Het blijvende vasthouden
Het voorbijgaande laten voorbijgaan
is de signatuur van hen die de geest dienen

Wie het grote voorrecht kent om in zijn leven een bron van kennis te ontsluiten die de wijsheid in zijn vele aanzichten als de kracht van een levende waterstroom zichtbaar maakt, staat in een kring van onderzoekers die de zonen en dochters van Hermes worden genoemd.

Wie in staat is de hemelse en hermetische parel te vinden die in het hart van die ene grote levensstroom verborgen ligt bezit een mysterieuze eigenschap. Het is de kennis des harten, de levende Godsvonk die al eeuwen lang beschreven en bezongen wordt.

Gnosis, zo zegt Hermes, is de beloning van de lange zoektocht van de ziel – het is de herstelde binding met de geest. Het is de vurige drang naar kennis, het zoeken naar een hemelse drank die de innerlijke dorst lest. Deze zoektocht nam wat mij persoonlijk betreft een aanvang in het jaar '57 van de vorige eeuw, die lange periodes kende van grote menselijke idealen en verwachtingen.

Het was de ochtendstonde van een nieuwe mensheidsfase die, nu terugblikkend, de aanvang van de herontdekking van de christelijk-hermetische gnosis genoemd kan worden. Het was een eeuw waarin vele nieuwe oriëntaties ontstonden binnen het grote panorama van de zoektocht van de menselijke spiritualiteit.

De Theosofische Vereniging die in 1875 door mevrouw H.P. Blavatsky is gesticht heeft een bijzondere invloed uitgeoefend op de westerse samenleving en is ook een grote impuls geweest voor mijn spirituele belevingswereld. Er werd als het ware een gordijn van onwetendheid opzij geschoven en daarachter werd de deur geopend die toegang gaf tot een hermetische schatkamer vol nagelaten spirituele testamenten. Getuigenissen die immer als een bevestigende synthese doorwerken hetgeen blijkt uit de grote overeenkomsten die de wereldreligies van het Oosten en het Westen met elkaar verbinden, en doorklinkt in het theosofische motto:

Geen godsdienst hoger dan waarheid

Voortkomend uit die grote spirituele impuls staat voor mij één persoon centraal en hij is als een lichtbaken voor mij: George R.S. Mead, geboren op 22 maart 1863. Op 24-jarige leeftijd, in de maand mei van 1887, ontmoette hij, de jonge en talentrijke geleerde, mevrouw H.P. Blavatsky en nam twee jaar later haar uitnodiging aan om bij haar in dienst te treden

als haar persoonlijke secretaris. Hij was deel van de negentiende-eeuwse Engelse onderzoekskring van geleerden die op een serieuze wijze een aanvang maakten met de grote zoektocht en studie van het domein van wat ik de christelijk-hermetische gnosis ben gaan noemen. Het is voor mij een significant gegeven dat Meads baanbrekende *Thrice-greatest Hermes* verscheen in 1906 en dat precies honderd jaar later *Hermes Trismegistus. Inleiding, Teksten, Commentaren* in 2006 verschijnt als kroon op het levenswerk van Roelof van den Broek. Hermes Trismegistus, de driemaal grote, die in de dit werk gepubliceerde *Definities* onder meer het volgende verklaart:

God: een geestelijke wereld.
De kosmos: een waarneembare God.
De mens: een vergankelijke wereld.

God: een onbeweeglijke wereld.
De hemel: een beweeglijke wereld.
De mens: een rationele wereld.

Er zijn dus drie werelden.
De onbeweeglijke wereld is God
De rationele wereld is de mens,
want beide grootheden zijn één:
God en de mens naar zijn ideële vorm.

I, I

Wat is de kracht van de kosmos?
De eeuwige instandhouding van de
onsterfelijke wezens, in de vorm waarin
zij ontstaan zijn, en de voortdurende
verandering van het sterfelijke.

II, 2

Er is niets waarin God niet woont, want waar
de hemel is, daar is God ook, en waar de wereld
is, daar is de hemel ook. Ik denk dat God in
de hemel is en de hemel in de wereld.

III, I

Van de levende wezens zijn sommige onsterfelijk en bezielde, andere hebben geest, ziel en een spiritueel lichaam, sommige hebben alleen maar een spiritueel lichaam, andere hebben een ziel en een spiritueel lichaam en weer andere alleen maar leven. Want leven kan zelfstandig bestaan zonder spiritueel lichaam, geest, ziel en onsterfelijkheid, maar al die andere kunnen zonder leven niet bestaan.

IV, 2

De geest ziet alles, de ogen zien alle lichamelijke dingen. En toch wordt de geest niet een waarnemer voor de ogen, maar de ogen worden dit voor de geest.

V, 1

Zoals de goden het bezit van God zijn, zo is de mens dat ook. En het bezit van de mens is de wereld: als er niemand zou zijn om die wereld te zien, zou wat gezien kon worden zelfs niet bestaan. Alleen de mens begrijpt de geestelijke dingen en ziet de zichtbare, want ze zijn hem niet vreemd.

De mens heeft de beide naturen, de sterfelijke en de onsterfelijke. De mens heeft drie zijnsvormen: de geestelijke, de bezielde en de stoffelijke.

VI, 1

God is in zichzelf, de wereld is in God, en de mens is in de wereld. Het gebrek van de mens is onwetendheid, zijn overvloed is kennis van God.

VII, 5

Het lichaam groeit en wordt volwassen dankzij de natuur. En de ziel wordt gevuld met geest. Ieder mens heeft een lichaam en een ziel, maar niet iedere ziel heeft geest. Er zijn dan ook twee (soorten) geest: de ene is goddelijk en de ander hoort bij de ziel. Maar er zijn mensen die zelfs die van de ziel niet hebben. Wie het lichaam begrijpt, begrijpt ook de ziel. Wie de ziel begrijpt, begrijpt ook de geest, omdat het bewonderenswaardige een natuurlijk object van beschouwing is: elk van beide wordt door middel van de ander gezien.

VIII, 4

Alles is zichtbaar voor wie geest heeft. Wie met zijn geest over zichzelf nadenkt, kent zichzelf, en wie zichzelf kent, kent het Al: het Al is in de mens.

IX, 4

Daarom is de ziel een onsterfelijk, eeuwig, geestelijk wezen, dat als denkvermogen zijn verstand heeft dat met geest is begiftigd.

X, 7

Hermes Trismegistus is een wereldleraar, hij verklaart de totale schepping, haar oorsprong, haar voortgang, met als uiteindelijk doel de Godwording van de Mens. Een doelstelling die zo verheven is en zo buiten alle normale kaders van leerstelling en godsdienstigheid valt dat zij als het ware de kracht heeft van een ontspringende bron, die zich tot een grote rivier voortstuwt, de zee bereikt en haar vervullend tot een oceaan van kennis wordt, de Gnosis die het totale leven doordringt.

De boven geciteerde uitspraken van Hermes lichten slechts een tipje op van de sluier van een Opus Magnum waarvan alle zes onderdelen met de grootste zorgvuldigheid door Roelof van den Broek zijn samengebracht, gerangschikt, vertaald en verklaard. De uitgave is tot een kernbibliotheek van Hermesliteratuur geworden door zijn kennis en inzicht, die ik persoonlijk tot de top verklaar van dat wat door de internationale wetenschap kan worden bereikt.

Daarmee is dit boek een compendium, dat een schatkamer ontsluit die in de afgelopen vijfhonderd jaar is gevuld. Talloze zorgvuldige handen hebben teksten aan de vergetelheid ontrukkt door een open oog te hebben voor de Universele Kracht die de filosofie van het Levende Woord vertegenwoordigt.

Dit boek heeft zich reeds door de Algemene Inleiding als een compendium van doorwrocht onderzoek bewezen. De kracht van Roelof van den Broeks inleiding ligt in zijn scherpe visie, die de ontstaansgeschiedenis van de Hermetica voor de eerste keer in het Nederlands wetenschappelijk fundeert. Er wordt zeer grondig ingegaan op de eigenschappen, de achtergrond, de symboliek van het levende woord, dat het kenmerk van Hermes Trismegistus zelf is. Ik zou dit willen verbinden met de getuigenis:

Het drievoudige gewaad van Volkomenheid waar het spirituele, het bezielde wordt omvat door de kracht van de levende geest.

De geselecteerde teksten, de fragmenten van Stobaeus, de Weense fragmenten, de Hermetica van Oxford, de Griekse en Latijnse testimonia, de hermetische Definities en tenslotte de Inwijding in de achtste en negende sfeer behoren tot de onvergankelijke schoonheid van de Schatkamer van Hermes Trismegistus.

Ik beschouw daarom de verschijning van dit wonderbaarlijke boek met zijn fijnzinnig taalgebruik, verrijkt met een schat aan onmisbare commentaren, als het aanbrenge van de gouden topsteen op een hermetische piramidebouw die zich in de afgelopen vijftig jaar op de Nederlandse cultuurbodem heeft kunnen verheffen.

Tevens zou ik een moment willen stilstaan bij de Herculeswerken die de internationale wetenschap in de afgelopen honderd jaar heeft verricht. Zij weerklinken als krachtige bazuinstoten met een persoonlijke signatuur en betekenis, waarbij vooral de geleerden uit de Angelsaksische en Franse wereld een onschatbaar grote bijdrage hebben geleverd en een gebied van nog immer voortgaand onderzoek hebben ontsloten.

Een ontsluiting van het Levende Onvergankelijke Woord van Hermes Trismegistus, die alle arcane wetenschappen door zijn waarneming heeft geabsorbeerd en die door zijn geestkracht de potentie heeft aangenomen van een gouden delta, waarin de vele levensrivieren zijn samengestroomd die de menselijke geschiedenis diepgaand heeft beïnvloed.

Het levende klaroengeschal en de trillingen van de heldere bazuinstoot voortkomend uit de getuigenis van Hermes Trismegistus hebben in mijn leven vele malen een weerklink gevonden. In de zomer van 1956, nu precies vijftig jaar geleden, luisterde ik ademloos naar de teksten van Hermes Trismegistus en zijn *Tabula Smaragdina*, en naar de verklaringen van Jan van Rijckenborgh, die later zijn vastgelegd in de vierdelige publicatie *De Egyptische oergnosis en haar roep in het eeuwige Nú*. In zijn voorwoord schreef Van Rijckenborgh dat er een oecumene moet worden gesticht, een gemeente geworteld in de Gnosis van Hermes Trismegistus.

Een tweede bazuinstoot kondigde een geboortestonde aan, een lotsbestemming die het geestelijk fundament van mijn leven zou gaan worden; namelijk de stichting van de Bibliotheca Philosophica Hermetica in het jaar 1957. Ik wist wat mij te doen stond in die onstuimige ervaring, de wegen te bewandelen, de geheimen te ontsluiëren, die de twee grote inspiratoren van de gnosis, George R.S. Mead met zijn *Thrice-greatest Hermes* en Jan van Rijckenborgh met zijn *Egyptische oergnosis* mij in mijn leven hadden geweest.

Ik besloot zelfstandig op zoek te gaan naar wat in die oeroude legende is overgeleverd als het zoeken en het graven naar de ingang van de geheime toegangsdeur tot de verborgen graftempel – die wij het grote en drievoudige heiligdom – de Voorhof – het Sanctum, het Sanctum Sanctorum van Hermes Trismegistus noemen, volgens het klassieke model van Tempelbouw:

Het voorportaal	de Uiterlijke Verschijning, de zichtbare gestalte, het gewaad van Hermes.
Het Sanctum	de Innerlijke Ruimte van de ziel, waarin zij tot een onsterfelijk eeuwig wezen wordt.
Het Sanctum-Sanctorum	de Geestelijke Ruimte, waar de onsterfelijke ziel, als denkvermogen zijn verstand heeft dat met Geest begiftigd wordt.

Een derde bazuinstoot bracht mij in een samenspraak met de geleerde wereld, toen wij in oktober 1986 in het gebouw De Kosmos aan de Prins Hendrikkade in Amsterdam samen met Gilles Quispel een eerste congres over de gnosis organiseerden, met als titel 'Gnosis, de derde component van de Europese cultuurtraditie'.

In de eerste periode van verzamelen, van 1957 tot 1984, groeide de door mij gestichte bibliotheek uit tot een collectie van 10.000 geschriften. Nadat zij in 1984 was opengesteld voor het publiek werd de wetenschappelijke ontsluiting ter hand genomen in nauw samenspel met de internationale wetenschappelijke wereld, met Gilles Quispel en Roelof van den Broek als koersbepalende autoriteiten.

Zo zette de tweede grote bloeiperiode in, die in het teken stond van grote veelzijdigheid. Vele wetenschappers, onderzoekers en vertegenwoordigers uit de wereld van het boek hebben een bijdrage geleverd aan de toonzetting van de vele activiteiten die werden ontplooid binnen het eigen onderzoeksinstituut en de eigen uitgeverij In de Pelikaan. De bibliotheek werd zo tot het podium voor een grote hermetische symfonie. Hierbij waren het zoals gezegd Gilles Quispel en Roelof van den Broek, met in hun gezelschap internationale vertegenwoordigers van het kennisdomein van de christelijk-hermetische Gnosis, die de toon aangaven.

Honderd jaren zijn verstreken sinds de eerste verschijning, in 1906, van Meads gedegen studie en vertaling van hermetische teksten *Thrice-greatest Hermes*. Nu, in 2006, verschijnt dit werk in het Nederlands, het derde deel in een door de bibliotheek gepubliceerde reeks van hermetische teksten en commentaren, die daarmee zijn bekroning krijgt:

- 1 *Corpus Hermeticum* (1990) door Roelof van den Broek en Gilles Quispel
- 2 *Asclepius* (1996) door Gilles Quispel
- 3 *Hermes Trismegistus* (2006) door Roelof van den Broek

Het nu verschenen derde deel bestaat uit nog zeer weinig onderzocht tekstmateriaal en kan daarom als een waarlijke bekroning van de tekstgeschiedenis van de Hermetica worden beschouwd. Bovendien brengt het de grote vondsten uit het midden van de vorige eeuw in kaart, namelijk de hermetische teksten uit Nag Hammadi en de wonderschone collectie van Definities van Hermes Trismegistus uit Armenië.

Wij kunnen de vrucht van deze arbeid zien als onderdeel van een historische ontwikkeling. Van de Vroege Middeleeuwen tot in de Renaissance circuleerden vele teksthandschriften van de hermetische *Asclepius* in het Latijn. Het exemplaar uit de tiende of elfde eeuw dat kardinaal Cusa in zijn bezit had was te bewonderen in de Bibliotheca Philosophica Hermetica tijdens de tentoonstelling *Hermes Trismegistus Pater Philosophorum* in 1990. De *Asclepius* werd voor het eerst gedrukt in Rome in 1469 als onderdeel van het verzameld werk van Apuleius, die lang ten onrechte als de auteur werd beschouwd.

In de vijftiende eeuw, tijdens de hoogbloei van de Italiaanse Renaissance, werden twee tekstexemplaren van het *Corpus Hermeticum* naar Italië gebracht. Deze werden in 1458 en 1459 verworven door respectievelijk de theoloog kardinaal Bessarion en de grote mecenas Cosimo de Medici. Voortbouwend op de wordingskracht van de in Florence in de vijftiende eeuw gestichte 'Accademia Sacra Fiorentina' bracht de eerste door Marsilio Ficino verzorgde vertaling van het *Corpus Hermeticum*, gedrukt in 1471 in Treviso, een ware Hermetische Renaissance op gang die doorwerkt tot op de huidige dag. Het handschrift dat Marsilio Ficino gebruikte was het kroonjuweel in de tentoonstelling *Marsilio Ficino and the return of Hermes Trismegistus* die in 1999 in de Biblioteca Laurenziana in Florence te zien was. Het andere handschrift, dat kardinaal Bessarion had toebehoord, was door hem niet alleen geannoteerd maar ook van een index voorzien. In 1999 tijdens een voorbereidend onderzoek in de Biblioteca Marciana in Venetië was dit exemplaar voor mij een persoonlijke ontdekking. Het zou het kroonjuweel worden in de tentoonstelling *Magic, alchemy and science 15th-18th centuries. The influence of Hermes Trismegistus*, die in 2002 in Venetië plaatsvond.

In deze twee tentoonstellingen samen waren in totaal meer dan honderdvijftig drukken en handschriften te zien, die de glorie van de wedergeboorte van het hermetische gedachtegoed van de veertiende, vijftiende, zestiende, zeventiende en achttiende eeuw voor het nageslacht reflecteerden.

Dit brengt mij tot de kern van dit voorwoord, namelijk de drie hoofdaanzichten die de betekenis bekrachtigen van de ontsluiting van een geestelijk testament en de uitvoering van een wilsbeschikking. Ten eerste is er het ontvangen van het testament, ten tweede het behoeden van de wilsbeschikking en ten derde het uitvoeren ervan en het overdragen van het erfgoed in de lijn van een geestelijke opvolging.

Het is voor mij een actuele opdracht, met als essentie het accepteren en de verantwoording aanvaarden van een persoonlijke levensbestemming, in de behoefte nader kennis te maken met significante personen en de levende getuigenissen van hen die een blijvend stempel op mijn leven hebben gedrukt.

Zoekend naar de kern en de doorwerking van de rijke spirituele traditie binnen de christelijk-hermetische Gnosis, is het mij duidelijk geworden dat het actief werkzaam zijn in dit specifieke onderdeel van de Westerse geestesgeschiedenis niet alleen maar het resultaat kan zijn van een academische studie, maar voor alles gelegen is in de lijn van een persoonlijke navolging en innerlijke beleving.

De bewustwording, dat los van het domein van de godgeleerdheid en de wijsbegeerte, de theologie en de filosofie, er een derde kennisdomein bestaat, die van de christelijk-hermetische Gnosis. Het kennis nemen van dit gebied, het betreden daarvan, het bestuderen van zijn vastgelegde wijsheidsaanzichten, de vruchten van de Arbor Rosae Hermetis proeven, wordt door Hermes Trismegistus als voorwaarde gesteld om als discipel in zijn gemeente opgenomen te kunnen worden.

Alles is zichtbaar voor wie Geest heeft. Wie met zijn geest over zichzelf nadenkt, kent zichzelf en wie zichzelf kent, kent het Al. Het al is in de Mens.

Het Wijsheidsaanzicht van de Gnosis werd voor mij manifest toen ik in 1964 het levenswerk van Jacob Böhme geschonken kreeg. Vervolgens werd dit nogmaals op een bijzondere wijze bekrachtigd door de verwerving, bij Antiquariaat Ludwig Rosenthal te Hilversum in 1978, van één van drie bewaard gebleven exemplaren van het in 1624 gepubliceerde werk van Jacob Böhme, *Der Weg zu Christo*, waarin de samenspraak tussen een meester en zijn leerling over het bovenzinnelijk leven is opgenomen. In hetzelfde antiquariaat verwierf ik tevens in 1978 de tweede druk van het *Corpus Hermeticum*, uit 1481. Het zou de eerste worden van een verzameling incunabelen die inmiddels ca. driehonderd exemplaren telt.

Levende getuigenissen, boeken, handschriften en mensen te leren kennen zoals ik, die, voortgedreven door een innerlijke kracht, naar kennis zochten, die kennis verwierven en tot uitdrukking brachten in een zichtbaar resultaat. Dat was de betekenis van de ontmoeting die mij in het jaar 1986, tijdens de organisatie van het eerder genoemde congres over de Gnosis voor het eerst in aanraking bracht met de formidabele kennis van de Gnosis, die door de geleerden Gilles Quispel, Roelof van den Broek, Jean-Pierre Mahé en hun kring in vele publicaties is vastgelegd.

Zo kunnen wij de eindbalans opmaken van de totstandkoming van een Opus Magnum, de verschijning van hermetische teksten en commentaren in de Nederlandse taal in de periode 1990-2006.

Een eerste signaal van de doorwerking van het hermetische gedachtengoed binnen het Nederlandse taalgebied was de publicatie, in Antwerpen in 1575, van de Latijnse vertaling van de Stobaeusfragmenten, waarin vooral het accent lag op de teksten uit het *Corpus Hermeticum*. In het Antwerpse Museum Plantijn ligt de Nederlandse vertaling van het *Corpus Hermeticum*, getiteld *Pimandre*, die gebaseerd is op Foix de Candale's *Pimandre de Mercure Trismégiste*, een editie die uitkwam in Bordeaux in 1574. Het is te beschouwen als het oerexemplaar van het *Corpus Hermeticum* in de Nederlandse taal, dat ongepubliceerd is gebleven. Het staat vast, dat publicatie ervan verhinderd werd door het uitbreken van de Tachtigjarige Oorlog in 1568, die door de opgelopen politieke spanningen leidde tot de val van de stad Antwerpen in 1585.

Pas in 1643 publiceerde Abraham Willemszoon van Beyerland, na het oeuvre van Jacob Böhme vertaald en gepubliceerd te hebben in de jaren 1630-1642, het kroonjuweel van de hermetische gnosis te Amsterdam onder de veelsprekende titel *Sesthien Boecken van den voortreffelijcken ouden filosooph, Hermes Trismegistus*. Jacob Böhme – Hermes Trismegistus: boegbeelden, filosofische vaders van de christelijk-hermetische Gnosis.

Deze onnavolgbare en onweerlegbare lijn in geestelijke opvolging kwam precies driehonderd jaar later in het gemoed van Gilles Quispel aan de oppervlakte. Temidden van het oorlogsgeweld van de twintigste eeuw zag hij het visioen van zijn levensbestemming, de Gnosis, voor zich oplichten.

Gilles Quispel en Roelof van den Broek zijn door lots- en levensbestemming uitverkoren om zich in te zetten en voort te werken aan een levende spirituele teksttraditie, die nu al onafgebroken tweeduizend jaren lang de geesten en daardoor de samenleving vurig in beweging heeft gehouden. Uiteindelijk heeft dit geleid tot een compendium van werken die aan de grote Hermes Trismegistus toegeschreven kunnen worden. En nu, in dit jaar 2006, heeft geleid tot de voltooiing en het in kaart brengen van tot nu toe bekende teksten, met uitzondering van de in het Arabisch gestelde Hermetica.

Op 2 maart van dit jaar, twee maanden voor de geplande feestelijke viering van zijn negentigste verjaardag, bereikte ons het bericht dat Gilles Quispel was overleden tijdens wat zijn laatste missie in Egypte zou worden.

Hij is met recht de nestor van de Gnosis, die medebepalend is geweest voor de verwerkelijking van de centrale plaats die de Gnosis binnen de samenleving heeft gekregen. Tijdens zijn laatste verblijf in Egypte bezocht hij het Koptisch Museum in Caïro, waar hij in eigen persoon het schriftelijke verzoek overbracht van de Bibliotheca Philosophica Hermetica voor de bruikleen van de Nag Hammadi Codex met daarin het *Evangelie der Waarheid* van de Gnosticus Valentinus ten behoeve van een geplande tentoonstelling in Amsterdam. Een missie die zijn bijzondere relatie met Egypte tot aan zijn levenseinde op sprekende wijze tot uitdrukking bracht.

Na de plechtige herdenkingsdienst en uitvaart op zaterdag 11 maart 2006 te Bilthoven leverde zijn opvolger Roelof van den Broek op maandag 13 maart om 16.00 uur het manuscript van *Hermes Trismegistus. Inleiding, Teksten, Commentaren* in. En zo werd het wonder bekrachtigd van de ononderbroken overdracht binnen de traditie van Hermes Trismegistus door de persoonlijke overhandiging van deze vrucht van zijn hermetische kennis en geleerdheid aan mij en mijn dochter Esther in de ontvangstkamer van de Bibliotheca Philosophica Hermetica aan de Bloemgracht. Een hermetische cirkel sloot zich en in de kracht van het geestelijk testament, de wilsbeschikking van Hermes Trismegistus, opende zich een nieuwe dimensie binnen het panorama van de tijd.

Aan het einde gekomen van mijn beschouwingen, zou ik mijn dank en mijn groot respect willen uitdrukken voor Roelof van den Broek, één van de architecten en medebouwers die een onschatbare bijdrage heeft geleverd aan de groei en bloei van de Bibliotheca Philosophica Hermetica in zijn drie aspecten:

- 1e de bibliotheek, inmiddels uitgegroeid tot een collectie van meer dan 20.000 geschriften.
- 2e het onderzoeksinstituut, dat middels de ontsluiting van teksten nieuwe bronnen heeft aangeboord.
- 3e de uitgeverij, waaraan wij middels de vele publicaties de wetenschappelijk status van de bibliotheek hebben kunnen ontlenen.

Joost R. Ritman
Stichter Bibliotheca Philosophica Hermetica

Amsterdam
19 november 2006

Ik moet ook vertellen wat Hermes zei toen hij de boeken verborg.
Hij sprak als volgt:

O heilige boeken, die door mijn onvergankelijke handen vervaardigd zijn,
die ik vermocht te zalven met het geneesmiddel dat onvergankelijkheid bewerkt.
Blijf in ongeschonden staat en onvergankelijk gedurende de hele wereldtijd,
ongezien en niet gevonden door al wie over de vlakten der aarde zal gaan,
totdat de oude hemel wezens verwekt die u waardig zijn, die de Maker 'zielen' zal noemen!

Toen hij dat tegen de boeken gezegd had
en voor de werken van zijn handen gebeden had,
vestigde hij zich in een heiligdom in de streken die hem toebehoren.

'Van Hermes Trismegistus: Uit het heilige boek dat *De oogappel van de wereld* wordt
genoemd' (Stobaeus xxiii, 8)

Uitgeverij In de Pelikaan heeft zich vanaf haar oprichting in 1984 ten doel gesteld tekst- edities uit te brengen op het gebied van de christelijk-hermetische gnosis in een daartoe opgezette serie 'Pimander. Texts and Studies published by the Bibliotheca Philosophica Hermetica'. Sinds 1986 heeft de wetenschapsbeoefening op dit terrein in Nederland een grote vlucht genomen. De samenwerking tussen de Bibliotheca Philosophica Hermetica (BPH) en de Nederlandse wetenschappers Gilles Quispel, Roelof van den Broek en Johannes van Oort nam nu precies twintig jaar geleden in oktober 1986 een aanvang met het congres 'Gnosis. De derde component van de Europese cultuurtraditie' en de begeleidende tentoon- stelling in de BPH. Doel van de samenwerking is de uitgave van bronteksten in het Nederlands op de drie gebieden die aan de wortels van deze traditie liggen: Hermetica, Gnosis en het Vroege Christendom. In aansluiting op de publicatie van de hermetische hoofdwerken *Corpus Hermeticum*, ingeleid, vertaald en van commentaar voorzien door Roelof van den Broek en Gilles Quispel (1990) en *Asclepius. De volkomen openbaring van Hermes Trismegistus*, ingeleid, vertaald en toegelicht door Gilles Quispel (1996), is met de verschijning van *Hermes Tris- megistus. Inleiding, Teksten, Commentaren* van de hand van Roelof van den Broek de standaard- uitgave van de religieus-filosofische Hermetica in het Nederlands een feit geworden.

Roelof van den Broek heeft met dit imposante werk een nieuwe mijlpaal bereikt in de studie van de Hermetica. In zijn inleiding en commentaren gaat hij diepgaand in op de identiteit van Hermes Trismegistus en de betekenis van het Hermetisme in de Oudheid, waarin steeds duidelijker een Egyptische invloed aanwijsbaar is. Van den Broek stelt vast dat het Hermetisme geen filosofische stroming, maar een religieuze beweging is: de hermeticus wil God kennen en een met hem worden. Hoewel deze vorm van eenwording met God onder leiding van een leraar, Hermes, plaatsvindt, wordt het toch als een individueel innerlijk gebeuren beschreven. De hermetische stroming in de Oudheid kende geen vast doctrinair systeem: het centrale uitgangspunt van de Hermetica, de relatie tussen God, kosmos en mens, wordt in de besproken fragmenten vaak op geheel verschillende manieren beschreven. Terugkerend thema is echter dat de mens een sieraad (kosmos) is van de kosmos, die zelf ook een sieraad is, en als zodanig een microkosmos, een kosmos in het klein. Een belang- rijke gevolgtrekking van Roelof van den Broek is dat de hermetische geschriften twee wegen of stadia beschrijven om God te leren kennen. Ten eerste de individuele beschouwing van de schoonheid van de kosmos, die de onzichtbare God die het Al gemaakt heeft doet kennen. De hermetische *Definities* stellen onomwonden: 'Je kunt zelfs een god worden, als je dat wilt, want dat is mogelijk. Daarom: wil, begrijp, vertrouw en heb lief, en je bent het geworden!' (VIII, 7). De tweede weg werd onderwezen in de hermetische gemeenschappen en wordt door Van den Broek omschreven als de weg omhoog. Deze weg kan na de dood gegaan worden maar dat hoeft niet noodzakelijkerwijs, integendeel, het kan ook in dit

leven, via een proces van inwijding: ‘De weg is verheven en effen, maar moeilijk te begaan voor de ziel die nog in het lichaam is ... Dit alles, jongen, is je gids op de weg naar boven: je moet eerst, jongen, voor je levenseinde het lichaam achter je laten en in dit leven van strijd de overwinning behalen; pas dan kun je omhoog gaan’ (Stobaeus 11b, 5-8).

Hermes Trismegistus. Inleiding, Teksten, Commentaren ontsluit opnieuw een wijsheidsbron waaruit we rechtstreeks kunnen putten. De recent ontdekte Hermetische fragmenten zijn als de zaden van God waarvan het *Corpus Hermeticum* spreekt: klein in aantal, maar tegelijkertijd groot en voortreffelijk. Het zijn ook de goddelijke vruchten van een tot nu onderbelichte component binnen onze westerse cultuurgeschiedenis. ‘Godsvrucht’ zo lezen wij in CH IX, 4, ‘betekent kennis van God, en wie hem heeft leren kennen, is vol van alles wat goed is. Hij krijgt gedachten die goddelijk zijn en niet lijken op die van de grote massa. Daarom vallen zij die de Gnosis bezitten niet bij de grote massa in de smaak, en omgekeerd.’

De collectie van de ВРН toont aan dat deze traditie onafgebroken is voortgezet. De belangstelling voor de hermetisch-christelijke gnosis, zowel binnen de wetenschap als bij een breed publiek, neemt voortdurend toe. Juist in onze tijd, waarin velen worstelen met het godsbegrip, is de hermetische boodschap wel heel duidelijk: ‘Als je jezelf niet aan God gelijk maakt, kun je je geen begrip van God vormen; want het gelijke wordt alleen door het gelijke gekend’ (CH XI, 20). God is waarneembaar in de kosmos en de natuur, en daarnaast in ons zelf: ‘Want God bevat alles wat er is, en niets bevindt zich buiten hem en zelf bevindt hij zich niet buiten enig ding’ (CH IX, 9). De weg van Hermes kan te allen tijde worden gegaan. Hermes onderwijst: ‘Aangezien er twee wijzen van zijn bestaan, zoals je weet, het lichamelijke en het onlichamelijke, die samenvallen met het sterfelijke en het onsterfelijke, blijft slechts de keuze voor een van beide over voor wie kiezen wil’ (CH IV, 6).

Voor de totstandkoming van dit boek zijn wij grote dank verschuldigd aan Joost Ritman, stichter van de Bibliotheca Philosophica Hermetica, voor zijn initiatief tot het uitbrengen van de standaardeditie van de Hermetica in het Nederlands. Aan Roelof van den Broek, die ik bewonder om zijn diepgaande inzicht in de Hermetica en zijn prachtige en toegankelijke taalgebruik. Aan Jean-Pierre Mahé voor zijn onontbeerlijke en zeer gewaardeerde bijdrage aan de vertaling van de hermetische *Definities*. En tenslotte aan Rolf Kliffen van drukkerij Mercurius, die *Hermes Trismegistus* schitterend heeft vormgegeven.

Ik besluit met een zinsnede uit Stobaeus x waarin de actuele betekenis van *Hermes Trismegistus* op bijzonder wijze tot uitdrukking komt: ‘Als het verleden zich verbindt met het heden en het heden met de toekomst, dan worden ze – ze zijn immers niet van elkaar gescheiden – één tijd door identiteit, eenheid en samenhang.’

Esther Oosterwijk-Ritman
Algemeen Directeur

WOORD VOORAF

Dit boek vormt de afsluiting van een langjarig project tot vertaling van de Hermetica in het Nederlands. Na het *Corpus Hermeticum* door Gilles Quispel en mijzelf (1990) en de *Asclepius* door Quispel (1996), volgt hier de vertaling van de overige bewaard gebleven hermetische literatuur van de Oudheid. Een deel daarvan was reeds lang bekend: de hermetische citaten en berichten over Hermes bij Griekse en Latijnse auteurs. De rest is pas in de laatste decennia van de vorige eeuw aan het daglicht gekomen: de Griekse fragmenten in Oxford en Wenen, de Armeense *Definities van Hermes Trismegistus voor Asclepius* en de Koptische *Inwijding in de achtste en de negende sfeer*. De Syrische en Arabische teksten zijn buiten beschouwing gelaten; zij verdienen een afzonderlijke behandeling door een ter zake kundige.

De *Definities* en de *Inwijding*, die beide teruggaan op een Grieks origineel, zijn van groot belang voor de kennis van het hermetisme in de Oudheid, en zij mochten dan ook in dit boek niet ontbreken. Daarbij leverden de *Definities* een probleem op, omdat ik het Armeens niet machtig ben. Dat er toch een redelijk betrouwbare weergave van de tekst geboden kan worden, is te danken aan de hulp van Jean-Pierre Mahé, hoogleraar in het Armeens te Parijs. Hij heeft zich niet alleen met zijn edities van de Koptische en Armeense hermetische geschriften een groot kenner van het hermetisme getoond, maar heeft ook een goede beheersing van het Nederlands. De vertaling is in nauwe samenwerking met hem tot stand gekomen. Ik ben hem daar bijzonder dankbaar voor.

De uitvoerige Inleiding beoogt de lezer op de hoogte te brengen van de huidige stand van het onderzoek. De opzet ervan volgt het stramien van mijn bijdragen over Hermes, de hermetische literatuur en het hermetisme aan de *Dictionary of Gnosis and Western Esotericism* (Leiden: Brill, 2005). De Inleiding bood de mogelijkheid op een aantal zaken dieper in te gaan en nieuwere inzichten te verwerken.

Voor de moderne lezer zijn de hermetische teksten vaak moeilijk toegankelijk. Hoewel veel meer geboden zou kunnen worden, heb ik mij in mijn commentaren beperkt tot wat mij voor een goed begrip van de tekst en de vertaling onmisbaar leek. De deskundige lezer zal merken dat ik daarvoor aan de commentaren en studies van geleerden als Scott, Festugière en Mahé in hoge mate schatplichtig ben, meer nog dan de veelvuldige verwijzingen naar hun werken laten zien. Mijn eigen bijdrage aan de commentaren bestaat vooral uit verwijzingen naar verwante voorstellingen in de gnostische en vroegchristelijke literatuur. Het was voor mijzelf een verrassing, dat veel van de studies die ik in de loop der jaren geschreven heb, ook voor verklaring van de Hermetica relevant bleken te zijn.

Na de voltooiing van het manuscript heeft dr. Cis van Heertum, conservator van de Bibliotheca Philosophica Hermetica te Amsterdam, dit boek op zijn weg naar de drukker begeleid. Haar grote deskundigheid en accuratesse zijn niet alleen de tekst en de opmaak, maar ook de inhoud van dit boek ten goede gekomen. Het was mij een genoegen opnieuw met haar samen te werken.

De hierbij voltooide vertaling van de Hermetica in het Nederlands is geïnstigeerd door Joost Ritman, de stichter van de Bibliotheca Philosophica Hermetica. Persoonlijk sterk betrokken bij het gedachtegoed van het hermetisme, wilde hij een wetenschappelijk verantwoorde vertaling van de hermetische literatuur aan het geïnteresseerde Nederlandse publiek beschikbaar stellen. Ik dank hem hartelijk voor zijn niet aflatende aanmoediging en steun.

Nijmegen, 26 september 2006

Roelof van den Broek

INLEIDING

INLEIDING

I HERMES TRISMEGISTUS

1. Thot en Hermes

‘Hermes, die vanwege zijn uitnemendheid en kennis van vele wetenschappen terecht Trismegistus genoemd wordt, die zowel in leer als anciënniteit de filosofen overtroffen heeft en bij de Egyptenaren als god vereerd wordt, prijst de majesteit van de enige God met onbeperkte lofprijzingen.’

Zo brengt omstreeks 315 de christen Lactantius zijn grote waardering voor de voorchristelijke Hermes Trismegistus tot uitdrukking. Elders zegt hij van hem dat hij ‘boeken geschreven heeft, en wel heel veel, die betrekking hebben op de kennis van de goddelijke dingen’.¹ Wie was deze Hermes?

In de eerste eeuwen van onze jaartelling gold Hermes Trismegistus in de Grieks-Romeinse wereld als een belangrijk leraar van oude wijsheid, die in een ver verleden in Egypte geleefd zou hebben. In talrijke geschriften werd zijn leer uiteengezet, door hemzelf of zijn directe leerlingen. Die leer bleek buitengewoon veelzijdig. Lactantius zegt niet ten onrechte dat Hermes kennis van vele wetenschappen had, want op zijn naam stonden astrologische beschouwingen, magische bezweringen, alchemistische recepten en religieus-filosofische verhandelingen. Op deze geschriften en de opvattingen die daarin voorkomen, wordt in de volgende hoofdstukken ingegaan. Maar eerst moet de achtergrond van Hermes Trismegistus nader belicht worden.

De naam Hermes suggereert een verband met de gelijknamige Griekse god, de Mercurius van de Romeinen. Dat verband is er inderdaad, maar het is secundair, want in werkelijkheid is deze Hermes de Egyptische god Thot. De twee goden werden al in een vroeg stadium met elkaar geïdentificeerd. Reeds de historicus Herodotus (ca. 450 v. Chr.) spreekt over het grote cultuscentrum van Thot in Midden-Egypte zonder verder commentaar als Hermopolis en vermeldt een tempel van Hermes in Boubastis (*Historiën*, II, 67 en 138). De gelijkstelling van de Egyptische en de Griekse god moet dus al voor Herodotus hebben plaatsgevonden.

Thot werd voorgesteld als een baviaan of als een man met de kop van een baviaan of van een ibis. In de Egyptische godenwereld nam hij een belangrijke plaats in, omdat hem tal van functies werden toegeschreven.² Die hingen vrijwel altijd samen met het aspect dat

---

1 Zie Testimonia 3a en 3b.

2 Over Thot: P. Boylan, *Thoth, the Egyptian Hermes: A Study of Some Aspects of Theological Thought in Ancient Egypt*, Oxford: Oxford University Press, 1922 (herdruk Chicago: Ares 1979); D. Kurth, ‘Thot’, *Lexikon der Ägyptologie*, VI (1986), 498-523.

hem het meest kenmerkte: hij was primair de god van het schrift en de rekenkunst. Hij gold als de ‘Schrijver van Re’, de zonnegod, en hij werd dan ook vaak samen met Re in de zonneboot afgebeeld. Tegelijkertijd was hij ook de beschermer en genezer van de maan: de onzichtbaarheid daarvan bij nieuwe maan werd geassocieerd met het gestolen oog van Horus, dat door Thot bij volle maan weer hersteld werd. Hierdoor werd Thot de god van de kosmische orde en degene die de tijd indeelde in maanden, seizoenen en jaren en tevens de regeerperioden van de farao’s vaststelde. Zo werd hij ook de ‘Heer van de wetten’, die het sociale en religieuze leven regelde. De plattegronden van de tempels en de rituelen die daarin plaatsvonden, inclusief de aanroeping van de goden in magische bezweringen, werden aan hem toegeschreven. Hij was de ‘Heer van de goddelijke woorden’, ook in de zin dat hij voor de goden het woord voerde. Zijn grote kennis van de goddelijke wereld maakte hem de magiër bij uitstek, hij was ‘groot in toverij’, en aan hem werden dan ook talloze tovermiddelen en bezweringsformules toegeschreven. Hij was de ‘Allesweter’, die het schrift, de taal en de kunsten en wetenschappen had uitgevonden. Na de verovering van Egypte door Alexander de Grote (332 v. Chr.), werd hij in de daarop volgende periode van de Ptolemeeën zelfs beschouwd als de scheppergod, die door denken en spreken de wereld gemaakt had. Vanaf het begin was Thot ook de god van de doden, die hen naar de onderwereld leidde en bij het oordeel dat Osiris over hen velde als schrijver optrad. Ook herstelde hij hun lichaam, opende hun mond en blies hun de levensadem in, zoals hij dat ook ooit bij Osiris zelf gedaan had.

De Egyptische opvattingen over Thot waren in de tijd van Plato (ca. 429-347) al vrij goed bij de Grieken bekend. In Plato’s *Phaedrus*, 274c-275b, bespreekt Socrates de vraag, onder welke omstandigheden schrijven goed of slecht is. Hij begint met een ‘sage van de ouden’ over een god in de buurt van Naucratis in Egypte, Theuth genaamd, die de ibis als heilige vogel had. Hij was de uitvinder van het getal, de rekenkunst, de geometrie, de astronomie, het dam- en dobbelspel en in het bijzonder van het schrift. Hij probeerde, aldus Socrates, farao Ammon over te halen de door hem uitgevonden kundigheden, en met name het schrift, aan alle Egyptenaren te leren. De koning voelde er echter niets voor: de mensen zouden door alles op te schrijven alleen maar vergeetachtiger worden, goed belezen maar zonder echte kennis, waanwijzen in plaats van wijzen! Waar Plato dit verhaal vandaan heeft, is onbekend; als de berichten juist zijn dat hij in Egypte is geweest, kan hij het daar opgedaan hebben. In ieder geval blijkt eruit dat de Egyptische opvattingen over Thot/Theuth in de eerste helft van de vierde eeuw voor Chr. in Athene bekend waren. Merkwaardig is, dat zo’n 800 jaar later de christelijke theoloog Cyrillus van Alexandrië nog over zeer goede informatie betreffende Thot/Hermes blijkt te beschikken. Hij citeert een geschrift in vijftien delen, *Hermaïca* genaamd, dat door iemand in Athene zou zijn samengesteld (Testimonium 29). Daarin vertelt een priester, dat de Egyptische Hermes het land Egypte verdeeld en toegewezen heeft, de kanalen voor de bevoeiing heeft uitgezet, de bestuurlijke districten heeft ingesteld, de bepalingen van contracten heeft vastgesteld, een

lijst van de opkomst van de sterren heeft aangelegd, geneeskrachtige planten heeft gesneden, en verder het getal, de rekenkunst, geometrie, astronomie en astrologie, de kunsten en de kunst van het schrijven en lezen heeft uitgevonden. Dit getuigt onmiskenbaar van een goede kennis van de Egyptische opvattingen over Thot.

Wie in een vreemd land komt, gaat de toestanden en gewoonten die daar heersen onvermijdelijk vergelijken met wat in het eigen land gebruikelijk is. Dat hebben ook de Grieken gedaan toen zij met andere volken en culturen in contact kwamen: zij probeerden wat hun vreemd was te verklaren met wat hun bekend was. Men noemt dat de *interpretatio graeca*, die met name op de goden werd toegepast. Een van de vele voorbeelden daarvan is, dat zij de god Thot identificeerden met hun god Hermes. In de laatste eeuwen voor onze jaartelling ontstond er overigens ook een *interpretatio judaica* van Thot, die hem met Mozes identificeerde.³ Thot en Hermes waren in feite twee geheel verschillende goden, maar de Grieken zagen enkele overeenkomsten die in hun ogen de identificatie rechtvaardigden.

Volgens de *Homerische Hymne op Hermes*, 1, 10 vv., was Hermes de zoon van Zeus en de nimf Maia. Vanaf de oudste tijden gold hij als de gids en beschermer van reizigers. Zijn naam ontleent hij dan ook aan de steenhopen die als grenspaal en markeringspunt (*herma*, *hermaion*) dienden. Oorspronkelijk werd hij afgebeeld als een vierkante zuil met een opgerichte fallus en een mensenhoofd, later kreeg hij een meer menselijke vorm, wat ten slotte tot zijn meest bekende uitbeelding leidde: een zwierige figuur, met een staf, een buidel, gevleugelde sandalen en karakteristieke reizigershoed. Als gids op de weg werd hij de god die de doden naar de onderwereld leidde. Hij gold als bijzonder inventief en werd 'de slimste van de goden' genoemd, maar ook 'sluw'. Zo werd hij ook de god van kooplieden en dieven en ander onguur volk dat langs de wegen trok. Men zei dat hij op de dag van zijn geboorte de lier had uitgevonden en erop had gespeeld (*Homerische Hymne op Hermes*, 17, 39-61). Hij gold dan ook als de god van de muziek en de patroon van musici. Welbespraakt als hij was, werd hij de bode van de goden. Het bijbelboek *Handelingen* vertelt, dat de mensen in Lystra, in het huidige Turkije, de zendingen Paulus en Barnabas voor goden aanzagen: 'Ze noemden Barnabas Zeus en Paulus Hermes, omdat hij de woordvoerder was' (14, 12). Hermes was de vertolker (*hermēneus*) van de wil van de goden. Het woordspel *Hermēs-hermēneus* is in de literatuur talloze malen gebruikt. Bij Plato, *Cratylus*, 407e-408b, leidde dit tot een meer filosofische interpretatie van Hermes als de expressie van zowel de positieve als de negatieve kant van de spraak. In de latere stoïsche filosofie kon Hermes zo gelijkgesteld worden aan de Logos en tot het scheppend principe van alle dingen worden. Dat werkte weer door bij de christelijke gnostici. Hippolytus (ca. 225) zegt van de Grieken en de door hem bestreden gnostische Naässenen, dat zij Hermes als de

---

3 G. Mussies, 'Moses', *Dictionary of Gnosis and Western Esotericism*, Leiden-Boston: Brill, 2005, 804-806.

Logos vereren, ‘omdat hij de tolk (*hermēneus*) en de schepper is van alles wat ontstaan is, wat ontstaat en wat zal ontstaan’ (*Refutatio* v, 7, 29). Elders zegt hij: ‘De Logos wordt door de Grieken Hermes genoemd’ (*Refutatio* iv, 48, 2). Dit zijn betrekkelijk late speculaties, die nog volstrekt onbekend waren aan de Grieken die al voor Herodotus de Egyptische Thot aan hun Hermes gelijkstelden. Maar zij hebben er zeker toe bijgedragen, dat Hermes Trismegistus in de eeuwen rondom het begin van onze jaartelling snel een figuur werd waaraan de Grieken grote betekenis toekenden. In die periode wordt de Griekse Hermes ook een god van de magie, maar het lijkt waarschijnlijk dat hij die functie aan zijn identificatie met Thot te danken heeft. Waarom men al vroeg Hermes en Thot aan elkaar gelijk gesteld heeft, blijft onzeker. Maar het ligt voor de hand te denken aan hun gemeenschappelijke rol als begeleider van de doden naar de onderwereld en als boodschapper van de goden, in mindere mate misschien ook als uitvinder van kunsten en vaardigheden.

2. Trismegistus

De Egyptische Hermes wordt meestal gekenmerkt door het epitheton ‘Trismegistus’, letterlijk ‘Driemaal grootste’. Ook hieruit blijkt Hermes’ Egyptische achtergrond. De eerste auteur bij wie de term voorkomt is de christelijke apologet Athenagoras (ca. 180), maar uit diens woorden blijkt dat hij reeds algemeen gebruikelijk was. Hij zegt dat Alexander de Grote en Hermes, ‘die Trismegistus genoemd wordt’, evenals vele anderen hun geslacht met dat van de goden verbonden (*Legatio* 28, 6). Dat was voor hem een bewijs, dat de goden oorspronkelijk koningen geweest waren – een visie op de goden die reeds sinds Euhemerus (ca. 300 v. Chr.) gangbaar was en uiteraard door de christelijke apologeten gretig werd overgenomen.

In het Egyptisch werd de superlatief uitgedrukt door de positief twee of drie maal te herhalen: ‘groot, groot [en groot]’ ofwel ‘twee- [of driemaal] groot’ betekent dus ‘grootste’ of ‘zeer groot’.⁴ De oudste bekende Egyptische inscriptie met de benaming ‘grote, grote Thot’ dateert uit het jaar 20 van koning Apries (tweede helft zevende eeuw v. Chr.). In de derde eeuw v. Chr. komt in demotische teksten ook de term ‘twee maal zeer groot’ op (letterlijk: groot, groot, gevolgd door een bijwoord dat een superlatief aanduidt). In een demotische papyrus uit 106 v. Chr. vindt men de formule ‘Thot, driemaal grote, heer van Hermopolis, de grote god’. Een bijna gelijktijdige inscriptie, uit 105 v. Chr., tenslotte biedt de letterlijke Egyptische pendant van het Griekse *trismegistos*: Thot wordt er ‘de driemaal grootste, de heer van Hermopolis’ genoemd. Hieruit blijkt, dat de Griekse term niet een Griekse vinding is, maar de vertaling van een Egyptische uitdrukking. Overigens komt reeds in een Egyptische papyrus van 247-245 v. Chr. de uitdrukking ‘Thot, de vijfmaal grootste god, heer van Hermopolis’ voor, wat het vermoeden rechtvaardigt, dat ook de uitdrukking ‘driemaal grootste’ aanzienlijk ouder zal zijn dan de genoemde inscriptie uit 105 v. Chr. In het Grieks wordt Thot/Hermes ook wel aangeduid als *trismegas*, ‘de driemaal

grote', maar de term *megistos* komt, enige malen herhaald, al vrij vroeg voor: reeds in het decreet van Raphia (217 v. Chr.) is sprake van 'de grootste en grootste Hermes' (*ho megistos kai megistos Hermēs*). Op de beroemde steen van Rosetta (197 v. Chr.), die de aanleiding vormde voor de ontcijfering van het hiëroglifenschrift door Champollion, leest men nog 'de grote en grote' (*ho megas kai megas*). Op enkele potscherven uit Saqqara (170-164 v. Chr.) wordt de uitdrukking 'de grootste en grootste, de grote god Hermes' (*megistos kai megistos theos megas Hermēs*) gebruikt, wat een combinatie is van twee verschillende uitdrukkingen: 'de tweemaal grootste' en 'de grote god'. In Grieks-Egyptische teksten is de uitdrukking 'de driemaal grootste', ('de grootste en grootste en grootste'; *megistos kai megistos kai megistos*, wat het letterlijke equivalent van *Trismegistos* zou zijn, voor Hermes nooit aangetroffen. Vanuit de oorspronkelijke Egyptische achtergrond zou de term 'Trismegistus' dus het best vertaald kunnen worden als 'de Grootste' of 'de Driewerf Grote'. Overigens was voor sommigen deze term kennelijk nog niet krachtig genoeg: Zosimus spreekt over 'de driewerf (*trismegas*) grote Plato en de oneindig grote (*myriomegas*) Hermes' (Testimonium 22).

Thot/Hermes: god of mens?

Het zou een misvatting zijn te denken dat Hermes Trismegistus alleen maar de Egyptische god Thot in Grieks gewaad is. Er zijn wel degelijk verschillen. Het grootste is dat Thot een belangrijke god in het Egyptische pantheon was en dat ook altijd is gebleven, terwijl Hermes Trismegistus vooral gezien werd als een mens, een gezaghebbend leraar van goddelijke wijsheid uit de grijze Egyptische oudheid. In de astrologische, magische en alchemistische Hermetica, treedt het menselijk karakter van Hermes minder op de voorgrond, maar in de religieus-filosofische geschriften is hij bijna zonder uitzondering de leraar die zijn leerlingen onderwijst. Een van die leerlingen, zijn zoon, draagt de naam Tat, wat in feite een andere vorm is van Thot. Nu waren er wel Griekse tradities over verschillende Hermessen, zoals we nog zullen zien, maar in Egypte is er altijd maar één Thot geweest. Daaruit blijkt dat de Grieks-hellenistische wereld het besef dat de leraar Hermes Trismegistus dezelfde is als de Egyptische god Thot vrijwel verloren had. Reeds Plato liet in het midden of de Egyptenaar Theuth (Thot), die als eerste klinkers, halfklinkers en consonanten onderscheiden zou hebben, een god was of een goddelijk geïnspireerd mens (*Philebus*, 18b). In de hellenistische periode werd dit nog versterkt door de godenkritiek van het Euhemerisme, dat hierboven bij de naam Trismegistus al even ter sprake kwam: de goden zouden oorspronkelijk machtige koningen of anderszins belangrijke mensen geweest zijn. De scepticus Cotta bekritiseert in het derde boek van Cicero's *De natura deorum* de goden-

---

4 Voor het volgende J. Quaegebeur, 'Thot-Hermès, le dieu le plus grand!', in H. Altenmüller e.a. (eds.), *Hommages à François Daumas*, Montpellier: Institut d'Égyptologie – Université Paul Valéry, 1986, 525-544.

leer van de stoïcijnen en somt in dat verband een hele reeks goden op die allen dezelfde naam dragen, maar volgens de mythologie uit verschillende ouders geboren zouden zijn (III, 53-60). Dat begint al bij de hoofdgod, Jupiter, van wie er drie verschillende blijken te zijn (III, 53). Cotta voert ook de zonnegod Sol op, wiens naam volgens zijn stoïsche opponent van het woord solus, 'enige', zou zijn afgeleid: in werkelijkheid zijn er vijf, die uit verschillende ouderparen geboren zijn (III, 54). Een ander voorbeeld is dat van Mercurius (Hermes), van wie er ook vijf geweest zouden zijn, III, 56:

De derde was de zoon van Zeus en Maia, (...) De vierde heeft Nilus (de Nijl) als vader: het noemen van zijn naam geldt bij de Egyptenaren als een zondige daad. De vijfde, die door de Pheneaten vereerd wordt, heeft naar men zegt Argus vermoord en is daarom naar Egypte gevlucht en heeft de Egyptenaren wetten gegeven en hun het schrift geleerd: de Egyptenaren noemen hem Theyt.

Volgens Cicero was dus de vijfde Hermes identiek met de Egyptische Thot. Zijn opsomming van Hermessen werd later door Lactantius overgenomen, waaraan deze als conclusie toevoegde (Testimonium 3a):

Ook al was hij maar een mens, hij heeft in een ver verleden geleefd en was bijzonder onderlegd in iedere soort van wetenschap, zo zeer dat hij aan zijn kennis van veel zaken en vaardigheden de bijnaam Trismegistus te danken heeft.

In de hermetische literatuur werd dit probleem van meer dan één Hermes onder andere opgelost door aan Hermes een grootvader met dezelfde naam toe te schrijven. Zo vertelt in de *Asclepius*, 37, Hermes zelf dat zijn grootvader, 'wiens naam ik draag', nog steeds in Hermopolis aanwezig is, in het beeld op zijn graf, en mensen helpt en geneest die van alle kanten toestromen. De Byzantijnse chronograaf Georgius Syncellus († ca. 810), *Chronographia*, I, 72, biedt een wat andere opvatting, in een bericht dat aan de Egyptische historicus Manetho (ca. 280 v. Chr.) wordt toegeschreven. Of die toeschrijving correct is, is moeilijk uit te maken; bovendien is de tekst in de overlevering wat verminkt geraakt, waardoor verschillende interpretaties mogelijk zijn. Interessant is, dat Thot hier de eerste Hermes wordt genoemd: hij zou zijn wijsheid op stèles gegraveerd hebben, in de 'heilige taal' (het Egyptisch) en in hiërogliefen. Na de zondvloed zou de tweede Hermes, die de zoon was van Agathodaimon en de vader van Tat, de teksten van de eerste Hermes in het Grieks vertaald hebben en deze boeken in Egyptische tempels hebben gedeponerd.⁵

Het probleem van de verschillende Hermessen werd ook aangesneden door Augustinus in zijn *De civitate Dei*, xviii, 39. Hij betoogt daar dat het Hebreeuws het oudste schrift heeft en dat er geen volk is waarvan de wijsheid die van de patriarchen en profeten overtreft: 'Want zelfs de wijsheid van Egypte, dat zich zonder grond en tevergeefs pleegt te be-

roemen op zijn geleerdheid, blijkt op geen enkele punt aan die van onze patriarchen vooraf te zijn gegaan.' Dat blijkt daaruit, aldus Augustinus, dat in Egypte de wijsheid het eerst geleerd werd door Mercurius, die Trismegistus genoemd werd. Dat was weliswaar lang voor de Griekse filosofen, maar na de aartsvaders en na Mozes:

Want in de tijd toen Mozes geboren werd, blijkt Atlas geleefd te hebben, de grote astronoom, de broer van Prometheus, de grootvader van moederszijde van Mercurius de oudere, wiens kleinzoon deze Mercurius Trismegistus is.

Ook Augustinus maakt dus van Hermes Trismegistus een kleinzoon van de eerste Hermes, wiens grootvader een tijdgenoot van Mozes geweest zou zijn. Door drie generaties tussen de tijd van Mozes en die van Hermes Trismegistus te schuiven heeft Augustinus de prioriteit van Mozes stevig gewaarborgd. Het merkwaardige is, dat ondanks de schier onaantastbare autoriteit van Augustinus men later toch weer van Hermes Trismegistus een tijdgenoot van Mozes heeft gemaakt. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het onderschrift bij de beroemdste afbeelding van Trismegistus, het vloermozaïek in de Dom van Sienna (1488): 'Mercurius Trismegistus contemporaneus Moysi'.⁶

De driemaal verschenen Hermes

Tenslotte dient nog aandacht geschonken te worden aan de merkwaardige voorstelling, dat dezelfde Hermes driemaal in Egypte verschenen zou zijn.⁷ Hier lijkt de term Hermes *Trismegistus*, letterlijk 'de driemaal grootste Hermes', opgevat te zijn als 'Hermes die driemaal de grootste is geweest', waarbij ook de traditie dat er verschillende Hermessen zijn

---

5 Zie G. Fowden, *The Egyptian Hermes. A Historical Approach to the Late Pagan Mind*, Princeton: Princeton University Press, 1993, 30-31; B.P. Copenhaver, *Hermetica. The Greek Corpus Hermeticum and the Latin Asclepius in a New English Translation, with Notes and Introduction*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992, xv-xvi. De tekst kan ook zo gelezen worden, dat Agathodaimon de vertaler was.

6 Als frontispice afgebeeld in *Corpus Hermeticum*, ingeleid, vertaald en toegelicht door R. van den Broek & G. Quispel, (Pimander, 2), Amsterdam: In de Pelikaan, 1991 (5e druk 2003). Het mozaïek heeft de Duitse schilder Sigmar Polke (1941) geïnspireerd tot een monumentaal vierdelig werk (1995), getiteld *Hermes Trismegistus I-IV*, dat in het bezit is van museum De Pont in Tilburg; zie W. van Asseldonk & H. Driessen (eds.), *De collectie/ The collection*, Tilburg: De Pont, 1998, 154-159.

7 H.-Ch. Puech, 'Hermès trois fois incarné. Sur quelques témoignages négligés relatifs à l'hermétisme', *Revue des Études Grecques* LIX-LX (1946-1947), XI-XIII (ook in H.-Ch. Puech, *En quête de la Gnose*, 1, Paris: Gallimard, 1978, 117-118).

geweest een rol gespeeld kan hebben. De opvatting wordt het eerst terloops vermeld door keizer Julianus in een betoog over de superioriteit van de Egyptenaren, Chaldeeën en Assyriërs boven de Hebreëën:

Ook de Egyptenaren, die de namen van niet weinig wijzen bij hen kunnen opsommen, kunnen zeggen dat zij er velen gehad hebben die opvolgers van Hermes zijn geweest, – ik bedoel de Hermes die voor de derde keer (*triton*) naar Egypte gekomen is.

(Testimonium 24)

Waar Julianus dit gegeven vandaan heeft is onbekend. Hij spreekt erover als iets dat algemeen bekend is en dus geen nadere toelichting behoeft. Meer duidelijkheid verschaft de filosoof Hermias (ca. 450), die in zijn commentaar op Plato's *Phaedrus* tot tweemaal toe over Hermes' drie verschijningen spreekt. In het eerste geval zegt hij dat de verschillende Sibyllen wellicht een bepaalde reden gehad hebben om zich met die naam te noemen,

zoals immers ook van Hermes Trismegistus gezegd wordt dat hij herhaaldelijk in Egypte vertoefde en zichzelf herinnerde en voor de derde keer (*triton*) Hermes genoemd werd.

(Testimonium 41)

Ten opzicht van Julianus is een nieuw element, dat Hermes zichzelf, dat wil zeggen zijn vorige leven, herinnerde. Hermias vermeldt deze voorstelling opnieuw in zijn bespreking van Plato's opvatting dat de ziel van de filosoof drie cycli van 1000 jaar moet doorlopen alvorens zij haar vleugels terugkrijgt. Hij voegt daar als verklaring aan toe:

Misschien heeft hij dat wel aan de geschiedenis ontleend, want zo is ook Hermes aan zijn naam Trismegistus gekomen, omdat hij hier driemaal (*triton*) een filosofisch leven heeft geleid en voor de derde keer tot zelfkennis is gekomen.

(Testimonium 42)

Uit het verband van beide teksten blijkt, dat *triton* hier 'voor de derde keer' en niet 'bij de derde gelegenheid' betekent. Het 'tot zelfkennis komen' is dus hetzelfde als 'zichzelf herinneren'; er wordt dus niet op een progressie van de ziel in drie stadia gedoeld. Dezelfde opvatting van de drie incarnaties van Hermes komt ook voor in de *Passio Artemii* van Johannes van Damascus (ca. 700), waarin onder meer verhaald wordt dat Julianus "de Afvallige" de priester Eugenius uit Antiochië persoonlijk zou hebben verhoord en veroordeeld. Tijdens dat verhoor merkt Julianus op:

Hermes, die Trismegistus genoemd wordt, is drie keer op de wereld gekomen en tot zelfkennis gekomen, zoals zijn heilige en verbazingwekkende boeken verhalen, en daarom wordt hij Trismegistus genoemd.

(Testimonium 44)

Hoewel de auteur deze uitspraak Julianus in de mond legt, kan zijn bron niet het citaat van Julianus bij Cyrillus van Alexandrië geweest zijn, want daar wordt niet gezegd, dat Hermes tot zelfkennis kwam. In dit verband moet ook een passage in de gnostische *Titelloze verhandeling*, 14, genoemd worden.⁸ In deze tekst is sprake van een

oneindige kracht, die bij de verborgen Eon van de vader staat en tot de grote Gloriekrachten behoort, die bij de Heerlijkheden *trigenethlos* genoemd wordt, d.w.z. de Driemaal verwekte, die ook *trigenēs* (de Driemaal geborene) wordt genoemd; en zij wordt ook *Harmēs* genoemd.

Het is niet onwaarschijnlijk dat deze Harmes niemand anders is dan Hermes Trismegistus: in Koptische teksten worden Griekse namen en woorden wel vaker verhaspeld.⁹ De vermelding van deze naam maakt de indruk van een latere toevoeging door iemand die wist dat ook van Hermes Trismegistus gezegd werd dat hij driemaal geboren is. De *Titelloze verhandeling* moet ergens tussen 250 en 350 geschreven zijn; het manuscript dateert uit het midden van de vierde eeuw, wat impliceert dat deze tekst beschouwd kan worden als de vermoedelijk eerste vermelding van de driemaalige geboorte van Hermes.

De achtergrond van deze opvatting wordt ongetwijfeld voor een deel gevormd door de reïncarnatieleer van Plato in de *Phaedrus*, 248e-249b. Deze hield in, dat de ziel na tien cycli

---

8 C.A. Baynes (ed.), *A Coptic Gnostic Treatise Contained in the Codex Brucianus [Bruce MS. 96. Bod. Lib. Oxford]: A Translation from the Coptic, Transcript and Commentary*, Cambridge: Cambridge University Press, 1933, 156; *The Books of Jeu and the Untitled Text in the Bruce Codex*. Text edited by C. Schmidt, Translation and Notes by V. MacDermot (Nag Hammadi Studies, x111), Leiden: Brill, 1978, 254-255. Deze passage is het eerst met de hier besproken hermetische traditie in verband gebracht door G. Quispel, *Gnosis als Weltreligion*, Zürich: Origo Verlag, 1951, 58-59 (2e druk, 1972, 93-94).

9 In *The Apocryphon of John*, Synopsis (ed. Waldstein & Wisse), 27, 18, wordt de planeet Hermes als Harmas en Hermas aangeduid. Het woord *trigenethlos* wordt in de geciteerde passage van de *Titelloze verhandeling* als *trigenithlos* geschreven. De identificatie is zonder goede reden betwijfeld door H.-Ch. Puech, 'Les nouveaux écrits gnostiques découverts en Haute Égypte (premier inventaire et essai d'identification)', in E. Brown Allen e.a., *Coptic Studies in Honor of Walter Ewing Crum*, Boston: The Byzantine Institute, 1950, 144.

van 1000 jaar, d.w.z. na tien geboorten, haar verloren vleugels weer terugkreeg. Alleen de ziel van een filosoof kon al na drie cycli van 1000 jaar opnieuw beleveld worden, als die filosoof drie keer een filosofenleven gekozen en dit onberispelijk geleid had. Hermias gaf, zo bleek, als verklaring voor deze leer, dat Plato haar aan het historische voorbeeld van Hermes Trismegistus ontleend zou hebben. Het is echter heel wat waarschijnlijker dat het omgekeerde het geval is, en men dus aan Hermes, die algemeen als een groot filosoof werd gezien, de driemaalige incarnatie van Plato's filosoof heeft toegeschreven! Dit kan nog versterkt zijn door de berichten over verschillende Hermessen, al werden die wel nadrukkelijk van elkaar onderscheiden.

Toch houdt deze verklaring iets onbevredigends, omdat de vraag blijft, waarom men dit nu juist van Hermes gezegd heeft en niet van andere grote filosofen en wijzen. Het is niet onmogelijk dat daarbij het volgende mede een rol gespeeld heeft. Hermes werd ook gezien als een verlichte leraar die zijn leerlingen tot geestelijk inzicht en tot de aanschouwing van en eenwording met God brengt, wat hem een soort verlosser maakte. Daarom zou er ook een samenhang kunnen zijn met de van oorsprong joodse voorstelling van de driemaalige komst van een hemelse verlossingsgestalte. Dat werd van de Wijsheid gezegd, o.m. in 1 *Henoeh*, 42, in de Slothymne van de lange versie van het *Apocryphon van Johannes* (NHC II, 30, 11-31, 25, waar de Wijsheid (*Sophia*) onder de naam van Voorzienigheid (*Pro-noia*) optreedt). Het werd ook van de Logos gezegd, o.m. in de gnostische *Drievormige Protennoia* (NHC XIII, 1) en in de Proloog van het *Evangelie van Johannes* (I, 9-11).¹⁰ In het gnostische *Evangelie der Egyptenaren* (NHC III, 63, 4-9; IV, 74, 17-74, 23) is het Seth, die via een driemaalige verschijning – bij de zondvloed, de wereldbrand en het eindoordeel over de machten van het kwaad – de uitverkorenen redt. In de *Apocalypse van Adam* (NHC V, 76, 8-17) is sprake van de Verlichter van de Gnosis, die voor de derde keer, na de vloed en het vuur, verschijnt om de zielen van de gnostici te redden. Zoals nog zal blijken, heeft het hermetisme in zijn ontstaansperiode in Egypte een sterke joodse invloed ondergaan. Het is niet onmogelijk, dat de van oorsprong joodse voorstelling van de driemaalige komst van de Verlosser en Verlichter er mede toe bijgedragen heeft dat dit ook van Hermes werd gezegd.

3. Leerlingen en leraars

Hoewel Hermes Trismegistus de hermetische leraar bij uitstek is, treedt hij een enkele keer zelf als leerling op. Dan is het de Geest, de hoogste God zelf, die als leraar fungeert. Dit is het geval in CH XI, dat niet alleen als titel heeft *De Geest spreekt tot Hermes*, maar waarin Hermes ook expliciet als gesprekspartner wordt genoemd. Ook CH I presenteert zich blijkens de titel, *Poimandres, van Hermes Trismegistus*, als een openbaring van de goddelijke Geest aan Hermes. Deze wordt echter in de verhandeling zelf niet met name genoemd, maar dat men hem later als de ontvanger van deze openbaring beschouwde, blijkt behalve uit de titel ook uit CH XIII, 15, waar Tat aan Hermes vraagt naar de lofprijzing die deze in de achtste

hemelsfeer gehoord zou hebben (CH 1, 26).¹¹ De *Poimandres* dankt zijn naam aan de openbaringsgestalte waarin de Goddelijke Geest (*Nous*) zich manifesteert: 'Ik ben Poimandres, de Geest van de hoogste macht' (1, 2). Vanaf de Oudheid tot in onze tijd heeft men in die naam een combinatie van de Griekse woorden *poimēn* (herder) en *anēr* (man, mens) gezien en het vertaald als 'herdersman' of 'mensenherder'.¹² Taalkundig gezien is dit echter een weinig bevredigende en eigenlijk onmogelijke verklaring, en men heeft zich dan ook afgevraagd of de naam niet een Egyptische achtergrond kon hebben. In dat voetspoor heeft de Engelse geleerde Peter Kingsley een oplossing voorgesteld, die algemeen als de meest bevredigende beschouwd wordt: Poimandres is de vergrieksing van het Egyptische *p-eime nte-re*, letterlijk 'de kennis van Re', de zonnegod. De toevoeging bij de naam Poimandres in CH 1, 2: 'de Geest van de hoogste macht', is bedoeld als de Griekse vertaling van de Egyptische term.¹³ Volgens CH 1 en XI heeft Hermes zijn wijsheid dus niet van zichzelf, maar is deze hem door de hoogste God geopenbaard: de leraar was eerst zelf leerling.

In de hermetische dialogen zijn Tat en Asclepius de belangrijkste leerlingen van Hermes; een enkele maal worden ook Ammon en Isis als zodanig genoemd. Het belang van de eerste drie komt aan het begin van de *Asclepius* duidelijk tot uiting. De encensering van dit geschrift is die van een leergesprek, dat in het heiligste vertrek van een tempel gehouden wordt. Asclepius haalt er op Hermes' verzoek Tat bij en stelt zelf voor ook Ammon uit te nodigen. Hermes' reactie weerspiegelt de situatie die we in veel hermetische geschriften aantreffen:

Ik heb er niets op tegen als ook hij erbij komt. Ik heb, zoals je weet, verschillende geschriften van mijn hand aan hem opgedragen. Trouwens ook aan jou, Tat, mijn dierbare en liefhebbende zoon, veel occulte werken en tal van verhandelingen over bijzondere onderwerpen in detail. Overigens zet ik jouw naam boven deze verhandeling als titel.

Tat treedt in de hermetische literatuur het meest als gesprekspartner van Hermes op. Zo komen zeker de eerste tien fragmenten van Stobaeus uit geschriften die tot Tat gericht waren. Hij is hierboven al even vermeld, als de zoon van Hermes, wiens naam slechts een

---

10 Uitvoerige bespreking in mijn studie 'Von der jüdischen Weisheit zum gnostischen Erlöser. Zum Schlußhymnus des Apokryphons des Johannes', in R. van den Broek, *Studies in Gnosticism and Alexandrian Christianity* (Nag Hammadi Studies, xxxix), Leiden-New York-Köln: Brill, 1996, 86-116.

11 Zie p. 66.

12 Zo ook nog in mijn vertaling van de *Poimandres*, in *Corpus Hermeticum*, 27.

13 P. Kingsley, 'Poimandres: The Etymology of the Name and the Origins of the Hermetica', in R. van den Broek & C. van Heertum (eds.), *From Poimandres to Jacob Böhme: Gnosis, Hermetism and the Christian Tradition* (Pimander, 4), Amsterdam: In de Pelikaan, 2000, 41-76.

andere vorm is van het Egyptische Thot. In CH XVII treedt Tat zelf als leraar op, zijn leerling is een niet met name genoemde koning, waarschijnlijk Ammon.

Asclepius dankt zijn bekendheid als leerling van Hermes vooral aan de naar hem genoemde *Asclepius*, de Latijnse vertaling van de Griekse *Logos teleios*, de ‘Volmaakte leer’. Ook de Armeense (en gedeeltelijk in het Grieks bewaarde) *Definities* zijn tot Asclepius gericht. Anderzijds werd hij geacht ook zelf als leraar te zijn opgetreden, zoals blijkt uit de titel van CH XVI: *Definities (of Aforismen) van Asclepius voor Koning Ammon*. Asclepius is uiteraard de Griekse god van de geneeskunst, Asklepios, de Aesculapius van de Romeinen. Maar ook hij is voor een deel van Egyptische origine, want in het hellenistische Egypte, vooral in Memphis en Thebe, versmolt zijn cultus met die van de Egyptische Imhotep.¹⁴ Ook dit is weer een geval van *interpretatio graeca*: beide goden hadden gemeenschappelijk dat ze de genezende goden bij uitstek waren en ooit als menselijke artsen de goddelijke status hadden verkregen. Toch zijn ze nooit helemaal in elkaar opgegaan, want Imhotep bleef in de Griekse wereld onder de naam Imouthes als een zelfstandige genezende god bekend. Dat komt ook in de *Asclepius*, 37, tot uiting, waar – evenals tussen Hermes en zijn grootvader Thot – een onderscheid gemaakt wordt tussen Asclepius en zijn grootvader, met wie kennelijk Imhotep bedoeld wordt.

Ammon is niemand anders dan de Egyptische oergod Amun, die bij de Grieken bekend was als Zeus-Ammon en een grote reputatie genoot als orakelgod. Zoals hierboven bleek, treedt hij in de *Asclepius* op als leerling van Hermes, aan wie Hermes verschillende geschriften zou hebben opgedragen. Toch speelt Ammon in de hermetische overlevering slechts een marginale rol. De enige tot Ammon gerichte verhandeling die wij kennen is CH XVI, waarin echter Asclepius als leraar optreedt; ook CH XVII is waarschijnlijk aan koning Ammon gericht, maar nu door Tat. Volgens Jamblichus heeft een zekere Bitys aan koning Ammon de weg van Hermes vertaald en verklaard, die hij in hiërogliefenschrift in een tempel in Sais in Egypte had aangetroffen.¹⁵

Ook de godin Isis treedt in de *Hermetica* op als lerares van hermetische wijsheid, met haar zoon Horus als leerling. Dit is het geval in de fragmenten XXIII-XXVII bij Stobaeus. Daarbij is de suggestie dat Isis doorgeeft wat zij van Hermes vernomen had. Dat komt het duidelijkst tot uiting in Stobaeus XXIII, de *Korē kosmou*, waar Hermes zo nu en dan het woord van Isis overneemt (§§ 26-30). Anderzijds geeft Isis in hetzelfde geschrift een ‘geheime leer’ van Hermes door die zij van haar voorvader Kamephis gehoord zou hebben (§ 31), wat op het gebruik van verschillende bronnen wijst. De godin Isis was een van de meest populaire Egyptische goden in de Grieks-Romeinse wereld. Zij werd met vrijwel alle godinnen uit Egypte, Griekenland en het Nabije Oosten geïdentificeerd. In uitbundige lofprijzingen, aretalogieën genaamd, werd zij als universele godin gehuldigd, zoals blijkt uit de Isis-aretalogie van Kyme-Memphis uit de tweede eeuw voor Chr., die hierna achter Stobaeus XXIII is vertaald.¹⁶ Daarin zegt zij van zichzelf: ‘ik ben opgevoed door Hermes en ik heb samen met Hermes het schrift uitgevonden, zowel het hiërogliefenschrift als het

demotische, opdat niet alles in hetzelfde schrift geschreven zou worden' (3b-c). Gezien de grote betekenis die haar voor het brengen van de beschaving, de invoering van wetten e.d., werd toegekend, was het onvermijdelijk dat zij met Hermes in verband werd gebracht.

De Kamephis op wie Isis zich in Stobaeus xxiiii, 31, beroept, is hoogst waarschijnlijk de vrij onbelangrijke, laat-Egyptische god Kematef (Grieks: Knephis), een als scheppergod opgevatte oerslang, die bij het begin van de wereld uit het oerwater ontstaan was. Hij werd in de magie o.a. geïdentificeerd met de god Chnum (Grieks: Chnoubis) en met Agathodaimon.¹⁷

Agathodaimon (*Agathos daimōn*, 'Goede Geest') speelt vooral in magische en alchemistische teksten een vergelijkbare en even grote rol als Hermes Trismegistus. In Griekenland was hij aanvankelijk een wat vage god van geluk en voorspoed, maar later werd hij met tal van andere goden geassocieerd. In het hellenistische Egypte gebeurde dat ook met verschillende Egyptische goden, vooral met Knephis, maar ook met Amun, Thot, Isis en Horus.¹⁸ In de religieus-filosofische Hermetica speelt Agathodaimon echter een marginale rol. Hierboven bleek reeds dat hij de vader van de tweede Hermes en de grootvader van Tat wordt genoemd in een bericht dat op naam van Manetho staat en bij Syncellus bewaard is gebleven. In CH XII worden enkele citaten van Agathodaimon gegeven: 'Goden zijn onsterfelijke mensen, mensen zijn sterfelijke goden' (§ 1); 'Het Al is één en vooral de geestelijke wezens zijn één. En wij leven door de kracht en de werking van de Eeuwige. En diens Geest, die tevens zijn Zelf is, is goed' (§ 8); 'De ziel is in het lichaam, de geest in de ziel, de logos in de Geest. Zo is God de vader van hen allen' (§ 13). Het citaat in § 8 wordt voorafgegaan door de verzuchting: 'Had hij het maar op schrift gesteld en uitgegeven, dan zou hij de mensheid een grote dienst hebben bewezen.' Pseudo-Didymus de Blinde en Cyrillus van Alexandrië citeren een *Verhandeling voor Asclepius*, waarin Hermes een gesprek tussen Agathodaimon en Osiris over de Schepper en het ontstaan van de aarde en de zon weergaf (Testimonia 27, 34, 36 en 37). In zoverre zou Agathodaimon een hermetische leraar genoemd kunnen worden. Hij genoot kennelijk ook onder de hermetici groot gezag, maar men heeft voor zover valt na te gaan nooit een hermetische verhandeling op zijn naam gezet.

---

14 D. Wildung, 'Asklepios', *Lexikon der Ägyptologie*, I (1975), 472-473; idem, 'Imhotep', *Lexikon der Ägyptologie*, III (1980), 146-148.

15 Zie Testimonum 19, aantekening 369.

16 J. Bergman, *Ich bin Isis. Studien zum memphitischen Hintergrund der griechischen Isis-Aretologien* (Acta Universitatis Upsalensis: Historia Religionum, 3), Stockholm: [Universitet], 1968.

17 W. Barta, 'Kematef', *Lexikon der Ägyptologie*, III (1980), 382-383; zie echter ook Festugièrre, III, CLXII-CLXVIII.

18 R. Ganschinietz, 'Agathodaimon', in G. Wissowa, e.a. (ed.), *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Supplementband 3 (1918), 51.